

Юрій Присяжнюк
(Черкаси)

УКРАЇНА ОЧИМА ЄВРОПЕЙЦІВ: ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЕННЯ МИСЛЕННЄВИХ ОБРАЗІВ ВІД РОМАНТИЗМУ ДО ПОСТМОДЕРНУ

Творення образів України європейцями розпочалося в епоху романтизму. Через її фронтірне становище воно завжди мало локальний характер: причому в «довгому» ХІХ ст. більшою мірою домінував географічний чинник, у «короткому» ХХ ст. – політичний. Власне геополітика зумовила «забування» України Європою, що суттєво ускладнило формування модерної ідентичності українців. Сьогодні їхнє постмодерне повернення до «європейського дому» відбувається в умовах жорсткої протидії з боку Росії.

The creation of Europeans' cogitative images of Ukraine commenced in the era of Romanticism. Due to Ukraine's frontier position, it always had a local character: whereas in the course of the *long* nineteenth century, the geographical factor mostly prevailed, the political one dominated during the *short* twentieth century. Geopolitics proper caused Europe's neglecting of Ukraine, which has greatly complicated the formation of Ukrainians' modern identity. Today their Postmodern returning to the *European home* takes place under conditions of tough Russia's opposition.

Проблема «Україна очима європейців» багатогранна й на правду мало з'ясована. Зокрема й тому, що ми живемо в час, коли світ дивовижно стрімко змінюється. Причому в цьому випадку динамічні, багатовекторні та не завжди передбачувані пертурбації стосуються і Європи (Західної Європи), і України, і власне засобів комунікації.

Під час опрацювання заявленої проблеми як поля (предмету) свого дослідження, мене постійно не полишала контр-думка: так чи інакше, але навряд чи вдасться її представити, так би мовити, у «чистому вигляді» – радше в якомусь модифікованому та плин-

ному ракурсі. Урешті-решт, довелося змиритися з тим, що візія європейців буде репрезентована так, як її тепер сприймають і тлумачать власне українці (принаймні один із них). Аби подати Україну очима європейці «в оригіналі», потрібно, вочевидь, не лише системно вивчати численні тексти європейських першоджерел і літературу, а й тривалий час наполегливо та цілеспрямовано вживатися в їхні культурно-сміслові контексти.

Мета розвідки: окреслити особливості, окремі методологічні засади творення модерних мисленневих образів України (українців) європейцями, також – шляхи подолання історичних бар'єрів, які сьогодні шкодять їхньому взаєморозумінню, співпраці та інтеграції.

У суто прагматичному сенсі актуальність теми зумовлена відчутним зростанням інтересу, який давно здолав рамки науки, а в останні півтора десятиліття отримав справді широкий суспільний розголос. Надто нещодавно, коли після Революції Гідності кінця 2013 – початку 2014 року Україні вдалося вирішити деякі питання, пов'язані зі спрощенням візового режиму з Європою (країнами Європейського Союзу), започаткувати програми довгострокового співробітництва. Креативу двостороннім взаєминам додала російська агресія, яка змусила Захід пожваблювати стосунки з Україною, насамперед з міркувань власної безпеки.

Щодо власне наукових контактів, то, як приклад, у 2010 році Інститут історії України НАН України провів міжнародний круглий стіл на тему «Історична освіта в мультикультурному суспільстві: виклики та перспективи для України». І хоча основні акценти учасників форуму були зосереджені на українській історичній освіті, у самій його назві, не кажучи вже про тематику й зміст промов більшості доповідачів, відчувався загальний (цивілізаційний) вплив Європи. Методологічні підходи, на засадах яких науковці вибудовували свої роздуми, також свідчили про це достатньо доказово.

Проте, як зазначено вище, виправдано брати до уваги набагато ширший формат взаємозв'язків, адже йдеться про небачений раніше за масштабами інтерес до України на всіх рівнях, починаючи з т. зв. «народної» (але не «туристичної») дипломатії. Його можна представити, зокрема, думкою 92 чеських і словацьких громадсько-політичних діячів (правозахисників, активістів, письменників, філософів, учених, митців, урядовців), яка була

оприлюднена в лютому 2016 року: «Ми впевнені, що в найближчому майбутньому українці й українки будуть вільно пересуватися, навчатися і працювати не тільки у себе на батьківщині, але і по всій Європі, аж до Атлантики, і що Україна буде вільною, незалежною, демократичною, позбавленою прокляття корупції, сильною, квітучою і єдиною європейською країною» [8, с. 207].

Окремо варто сказати про сучасні запити до шкільної програми викладання історії в школах України, позаяк вони є певним індикатором європейськості сучасного українського суспільства. Не торкаючись численних здобутків, як і очевидних труднощів та помилкових рішень у царині освіти, відзначимо, що віднедавна ці вимоги більше й більше орієнтовані на етнічну, гендерну, культурну толерантність європейського зразка. Водночас є своєю «заявкою», що свідчить про збереження відомої з давніх часів традиції запозичувати іноземний досвід, щоправда, далеко не завжди з належним критичним осмисленням.

Ось «інтелектуальний» приклад цієї традиції з уже новітньої української історії. Цитую німецького дослідника Фалька Пингеля: «Друга світова війна, Голокост та ідеологічний і політичний розділ у післявоєнний період – це європейське явище. Тому оновлену національну історію потрібно розміщувати в європейський контекст» [5, с. 69]. Як легко помітити, завдання, що його служитель Клію з Німеччини ставить перед українцями, цілком конкретне, однозначне й у чомусь категоричне. Йому важко протиставити щось «розумне» й альтернативне тим, хто намірився жити в сучасній Європі, за її правовими нормами, соціальними стандартами, естетичними уподобаннями. Тим паче, що за своїм характером воно ґрунтоване на теологічних засадах, які «легко засвоюються» й містяться в самій безальтернативності підходу – «за своєю природою українці є європейцями»; звідси, мовляв, потрібно визначити власну ідентичність, «таблицю» історичних досягнень і втрат, домінуючу «подібність» та окремі «відмінності». Раніше такі вказівки, згадаймо історію останніх століть, надходили в Україну через посередництво Росії, яка зі своїми «цивілізаційними вкрапленнями» переймалася ідеями, попервах Просвітництва, потім романтизму, власного історичного (імперського) месіанізму, зрештою – марксизму, з його «оздобленою на російський лад» світовою пролетарською революцією. І щоразу ці завдання подавалися як науково обґрунтовані, ба більше,

єдино правильні. А втім, проводячи такі паралелі, не можна не бачити й суттєвої різниці між «еталонним» Заходом і «цивілізаційно-вампірним» Сходом [6, с. 403–405].

Отже, новітня інтеграція України в європейські структури, як невід’ємна частина процесів світової глобалізації, спонукає до щонайменше двох взаємопов’язаних і таких, що доповнюють один одного векторів формування поглядів і переконань: вивчення образу Європи в уявленнях українців та творення подоби України у візії європейців. Цей плін подій доречно сприймати/оцінювати як у площині оригінального, складного й динамічного суспільного процесу, так і цілеспрямованої діяльності окремих осіб, громадських організацій, професійних асоціацій, соціальних служб, державних інституцій.

Безпосередньо торкаючись заявленої теми, треба наголосити, що сучасна європейська спільнота як така навряд чи може похвалитися універсальністю «оптики», спрямованої на свого/чужого «східного об’єкта» – Україну. До того ж вона (євроспільнота) неоднорідна сама. Навіть поверховий погляд дає підстави виокремлювати щонайменше три суб’єкти європейської візії: це – західноєвропейці (власне європейці, т. зв. Захід, зазвичай на додачу зі США), східноєвропейці (мешканці країн Центрально-Східної Європи з включенням до них або, навпаки, виокремленням українців), «євразійці» (білоруси, росіяни, можливо, молдавани), знову ж таки, з імовірним залученням до їхнього середовища українців. Цей поділ є умовним, до того ж настільки символічним, що за великим рахунком не вирішує суті справи якось однозначно; кожен із трьох образів репрезентує надто розпливчату та на свій лад інклюзивно узагальнену систему суджень. Її важко визнати усталеними комплексними уявленнями, радше – довільною сумішшю поглядів та інтерпретацій, які хоча й ґрунтовані на самобутньо-особливих соціоментальних (цивілізаційних) системах (підсистемах), усе ж дуже залежні від рівня індивідуальної поінформованості, освіченості й туристичної активності особи, також її соціально-правового становища, політичної заангажованості та ін. [4, с. 197]. Але такий поділ потрібний і, як слушно зазначає польський історик Т. Вісліч, для нас тут важливо здолати «відрубність ситуації Європи Східної чи Центрально-Східної», яку зазвичай на Заході замовчують. Роблять так, керуючись або прагненням не перейматися особли-

востями великого східноєвропейського регіону, який дотепер неспроможний чинити «гідну конкуренцію», або, цілком вірогідно, через небажання ускладнювати «елегантну теорію – особливо у випадку історичних студій» [2, с. 121]. У цих міркуваннях Вісліча присутній ледь замаскований під аргументовану декларативність сучасної єдиної європейської культури та ідентичності національний інтерес, якому симпатизує дослідник. У думках його колеги Еви Доманської він виражений не менш рельєфно: «...Якщо хочемо жити в більш справедливому та інклюзивному світі, то потребуємо не лише політичної та економічної деколонізації, але... і, можливо, передусім – пізнавальної деколонізації не-західноєвропейських різновидів знання» [3, с. 131]. Мені лишається додати: українці потребують такої ж деколонізації не-східноєвропейських знань.

Отож, українці як окремих етнос (спільнота, європейська субкультура) уперше отримали визнання західних мислителів епохи романтизму. І не дивно, бо власне для цього світоглядного напрямку характерно звертати увагу «на духовне життя людей кожної конкретної епохи й народу» [4, с. 111].

Інтелектуальна «поява» українців спиралася на серйозне теоретичне підґрунтя, яке справедливо пов'язують з поглядами видатного німецького філософа Йоганна-Готфрида Гердера. Він першим запропонував гіпотезу про «різноманітність єдності людства», виокремив культурну й етнічну відмінності народів [4, с. 112]. У площині практичного інтересу до українців Гердера підтримало чимало європейських учених, громадсько-політичних діячів. Серед них австрійський історик Кристіан Енгель, данський географ Конрад Мальтбрюн, французи: державний діяч і мандрівник Франсуа Масон, письменник та історик Губерт Вотрен, його колега, історик Шарль-Луї Лесюр, лікар Де ля Фриз, видатний письменник Оноре де Бальзак, англійський мандрівник і колекціонер Едвард Даніель Кларк, чехи: політик, історик і філософ Франтішек Палацький, історик, географ, письменник і перекладач Карел Франтішек Владислав Зап, німці: письменник, журналіст і перекладач Фрідріх Боденштедт, географ, мандрівник і письменник Йоганн Георг Коль, його колега, етнограф Йоганн Генріх Блязіус, економіст і юрист Август Гаксткавзен, мандрівник Александр Петцольд. Ці та інші інтелектуали створили оригінальний етнокультурний портрет «тубільних мешканців Мало-

росії». Через відсутність у ті часи ефективних засобів комунікації, архаїчні (домодерні) світоглядні стереотипи й упередження, вузько-соціальні політичні погляди він не отримав адекватного поширення та популяризації навіть серед освічених людей. Утім, своєю появою засвідчив вкрай важливий історичний факт: словами Й. Г. Блязіуса, «майже в усіх духовних прикметах і здібностях українець просто протилежність москалеві» [7, с. 267].

У другій половині XIX ст. ідеї романтиків не здобули належної підтримки європейських інтелектуальних та, тим більше, політичних кіл. Точніше сказати, вони, ці ідеї, не розвивалися по висхідній, хоча поволі демографічно-статистична та ментальна ідентифікація українців усе ж тривала, як і синхронно – визнання їх самобутнім народом.

На початку XX ст. виникає модернізм. Його своєрідним епіцентром стала царина інтелекту, світоглядні уподобання передової для свого часу інтелігенції. Як часто це буває, ініціатором змін вкотре виступила молодь, нова генерація мислителів, невдоволених старомодними цінностями, ідеалами та соціальними практиками своїх батьків. Тож і творення нових образів України мало відбуватися на якісно вищому рівні поінформованості, культурно та естетично модифікованій свідомості, зрештою – принципово зміненому науковому сприйняттю і поясненню світу.

Однак інтерес європейців до українців епохи модерності навряд чи міг поквамитися без врахування нових на той час політичних ідеологій – соціалізму й націоналізму. Колишньої етнографічної принадливості тепер явно не вистачало (в епоху постмодерну вона взагалі перетвориться на своєрідний «антипод позитиву»). Її місце посіла національна ідеологія. Відбулося це, зрозуміло, далеко не скрізь і не відразу. Репрезентована переважно селянським світом Україна взагалі виявилася мало пристосованою до такого виклику/потреби. Відтак і погляди європейців на Україну помітно «розпорозувалися», що спостерігалося як у «мирні часи», так і в періоди Першої світової війни, революційних і визвольних змагань 1917–1921 років. Діач української єврейської громади Арнольд Марголін, який невдовзі після революції емігрує в США, пише: «Я добре знаю, що уряд УНР робить все можливе для боротьби з (єврейськими) погромами. Я також добре знаю, наскільки безпорадними є всі його члени <...> Але я, як єврей, ще більше страждаю від того,

що усвідомлюю: якщо всі інші елементи населення страждають від анархії головним чином економічно, то такий стан речей є вкрай небезпечним і навіть фатальним для самого існування єврейського народу» [7, с. 283]. Якщо зважити, що ця думка належала визнаному інтелектуалу, то легко переконатися: про національні (об'єднавчі) стратегії тоді взагалі не йшлося ні, так би мовити, за змістом, ні – за формою.

Проте саме в епоху модернізму (модерну) в Україні, як у решту країн Східної Європи, почався відхід від романтизму й пізнішого реалізму до нової естетики, запозиченої переважно з Західної Європи, насамперед із Франції. Загалом модернізм став серйозним випробуванням для європейської візії України, оскільки формування української національної ідентичності відбувалося на тлі помітної втрати цікавості до українців як спільноти. А в недалекому майбутньому, в умовах утвердження «радикально-диктаторських» ідеологічних поглядів (т. зв. «ізмів»), які тотально охоплюватимуть інтелектуальний простір значної частини світу, їх просто почнуть забувати. Прикметно, коли на початку 2000-х років англійський історик Ендрю Вілсон писатиме про те, як у перші десятиліття ХХ ст. селяни ставали українцями, він не зверне жодної уваги на підтримку (чи ігнорування) цього процесу європейцями. А це є свідченням того, що вектори української модернізації надто залежали від внутрішнього та «східного» політичних чинників, натомість мало – від глобалізаційних перетурбацій: тоді, на зламі 1920–1930х років, не ставши українцями, вони – селяни – за кілька років колективізації, розкуркулення й Голодомору перетворяться на советських людей. Десятки років в Україні пануватиме «євразійський світ», що відповідно позначиться і на сприйнятті її західними європейцями. Кажучи лаконічно, українці кількох поколінь знову перебуватимуть у «русском» ідентифікаційному полі, з усією його історичною замкнутістю, поверхово модифікованими навіть у ХХ ст. «старовинними характеристиками», схильністю до візантинізму, «величавості, чванливості й жорстокості» [9, с. 94, 107].

Те, що можна називати «незнанням України», спиралося на міцний фундамент домінації Советської імперії. Заходу доводилося з нею рахуватися через низку об'єктивних і суб'єктивних обставин. До перших можна зарахувати відчутне знесилання по-

первах потрясіннями Першої світової війни та революціями кінця 1910-х – початку 1920-х років, потім – світовою економічною кризою рубежу 1920–1930-х років, тоталітарними режимами, Другою світовою війною та, пізніше, тривалим більше чотирьох десятиліть «холодно-воєнним» протистоянням зі Сходом. Розпрошена ж ідентичність українців сприятиме цьому незнанню якнайкраще. Власне внаслідок окреслених чинників більш чи менш плідна діяльність представників української діаспори, також зусилля (нерідко справді героїчні) репрезентантів українського національного (дисидентського) руху другої половини ХХ ст. не виглядатимуть переконливими для Заходу. У 1991 році з трибуни Верховної Ради президент США Джордж Буш Старший переконуватиме українських депутатів не виходити зі складу СРСР, явно необачно, але вповні послідовно ідентифікуватиме їхні прагнення до державної незалежності «самовбивчим націоналізмом». А не менш авторитетний прем'єр-міністр Великої Британії Маргарет Тетчер відгукуватиметься на прохання визнати українську національну державність так: «Ми з Каліфорнією дипломатичних стосунків не наводимо» [1]. Тож не дивно, що в 1990х роках європейці знатимуть Україну лише як територію відчуження, що виникла після Чорнобильської катастрофи 1986 року, та двома знаменитими постатями з однаковим прізвищем – Шевченко, причому з явною перевагою в бік футболіста Андрія, а не національного пророка Тараса.

Постмодерне «повернення» українців до Європи в умовах становлення «європейського дому» виглядає логічно з погляду самої сутності новітньої епохи та тих історичних зв'язків, які століттями «ріднили» Україну і Європу. Після 1991 року патріотично налаштована українська інтелігенція почала відразу розглядати їхнє зближення за серйозну перспективу (значною мірою такий розвиток подій був зумовлений демократичним вибором, який зробили всі сусіди України, крім Росії, Білорусі, певний час Молдови). Вибір, правду кажучи, ще не був підкріплений готовністю до практичних дій, однак він означав початок «ментального розлучення» з колоніальним (совєтським, ширше – російським) минулим. Свої розмисли українці пов'язували з тим середовищем, котре стало модно називати «європейськими цінностями та стандартами». Вони, ці міркування, додавали оптимізму й надії. На початку 2000х років черкаський філософ Ілля Проценко казав так: «Якщо

за модерну Україні належало маргінальне місце в європейському цивілізаційному просторі, то в постмодерні вона має всі шанси бути на провідних ролях...».

Однак тривале протягом життя однієї генерації людей «повернення» українців у поле зору європейців отримало напрочуд неузгоджений вигляд. Серед причин і та, що, думаю, надто вже суперечливими лишалися ментальні мапи українців і самих європейців. Інакше кажучи, відчутні відмінності в ритмах історичного поступу України і Європи посилювалися різницею в культурно-сміслових значеннях. До цього варто додати спекулятивно-маніпуляційну складову, яку певний час не помічатимуть, але якраз на неї інформаційне суспільство виявиться дивовижно щедрим. І це ще не весь перелік розбіжностей і викликів. Тож не дивно, що абсолютизація чи нехтування політичного або, скажімо, національного чинника в одному, конкретно взятому випадку отримуватиме жорстку критику численних опонентів, у другому – схвалення, щоправда, нерідко з явним запізненням.

Насамкінець пропоную кілька побіжних висновків, попередніх узагальнень.

По-перше, творення мисленневих образів модерної України європейцями завжди – від романтизму до постмодерну – мало локальний характер, передусім через її геополітичне становище: причому в «довгому» ХІХ ст. більшою мірою домінував географічний чинник, у «короткому» ХХ ст. – політичний. В обох останніх століттях протистояти цим чинникам було вкрай складно, тому єдиного, уніфікованого погляду на Україну європейцям так і не вдалося напрацювати.

По-друге, задамося, здавалося б, простим і очевидним питанням: чому й сьогодні, коли всім людям зрозуміло, хто на Сході Європи є агресором, а хто жертвою (і не однією), Росія у своїй європейській політиці продовжує ігнорувати, вимагати, шантажувати, залякувати, зрештою – вбивати, а Україна – все ще виправдовується, вибачається, просить? Якщо керуватися численними публікаціями, повсякденними інформаційними потоками в медіа, то від України Захід чекає дуже багато (серед недругів євроінтеграції навіть популярною стала спекулятивна фраза «Європа від України втомилася»). Скажімо, дотримання прав людини, беззастережне прискання найменших виявів ксенофобії, антисемітизму, що, на мою думку, справедливо й

не викликає сумніву. Але що роботи з тим, що Європою майже безперешкодно «гуляє» українофобія. Причому в напрохуд витончених за своїм цинізмом формам і манерах. Кремлівська пропаганда чи не щодня називає українців «одним із росіянами народом», чим брутално порушує їхні «культурні кола», позбавляє історії, сьогодення й майбутнього – і це європейці не тлумачать як приниження людської й національної гідності. Вочевидь, для всіх європейців, котрі мешкають від берегів «мирної» Атлантики до палаючого сьогодні Донбасу, мають функціонувати однакові ціннісно-світоглядні (ідеологічні) й моральні стандарти, також універсальні у своїй демократичній сутності тлумачення та оцінки.

По-третє, у поглядах на українців європейці в чомусь повторюють ставлення до них росіян. Згадаймо норму, що діяла ще у ХІХ ст.: якщо українець володіє російською (сьогодні, аналогічно, англійською чи, приміром, французькою, німецькою) мовою, дотримується православної віри (нині – чинного законодавства та демократичних засад співіснування), то він вважається своїм (тобто «росіянином» чи «європейцем») і вже не підпадає під жодне дискримінаційне обмеження. Такі мисленнєві образи грішать передусім тим, що не спрямовані на глибоке пізнання, а отже, й визнання та пошанування українців як людей самобутньої культури, не кажучи вже про їхню історичну пам'ять, пов'язану з вагомим внеском русинів-українців у спільну (континентальну) цивілізацію, тисячолітню історію та колективну безпеку Європи.

1. Буш-старший і Маргарет Тетчер були проти виходу України із СРСР. Електронний ресурс. – Режим доступу : https://zik.ua/news/2016/12/10/bushstarshyy_i_margaret_tetcher_buly_proty_vyrodu_ukrainy_iz_srsr__1006289.

2. Вісліч Т. Дослідження домодерну у перспективі постгуманістики / Томаш Вісліч // Ейдос : Альманах теорії та історії історичної науки : [зб. наук. пр.] / редкол.: В. Смолій (голов. ред.), І. Колесник (відп. ред.) та ін. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2017. – Вип. 9. – С. 113–128.

3. Доманська Е. Рятувальна історія / Ева Доманська // Ейдос : Альманах теорії та історії історичної науки : [зб. наук. пр.] / редкол.: В. Смолій (голов. ред.), І. Колесник (відп. ред.) та ін. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2017. – Вип. 9. – С. 129–144.

4. *Зашкільняк Л.* Методологія історії від давнини до сучасності / Леонід Зашкільняк. – Львів : ЛДУ ім. Ів. Франка, 1999. – 228 с.
5. *Конюхов С.* Какую роль играет Европа в нарративах школьных учебников? Результаты анализа украинских учебников / Сергей Конюхов // Образ Европы во времена перемен. Репрезентация учебников истории в странах Восточной Европы / Ин-т им. Георга Эккерта – Лейбницкий ин-т междунар. исследований учебников, Всеукр. ассоц. преподавателей истории и общественных дисциплин «Нова Доба». – Львов : Панорама, 2017. – С. 67–79.
6. *Куций І.* Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії кінця XVIII – початку XX ст. : між Слов'янщиною та Європою : [моногр.] / Іван Куций. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2016. – 480 с.
7. *Панчук І. І.* Історія України очима іноземців : [довід.-хрестом.] / Ігор Іванович Панчук. – Тернопіль : Мандрівець, 2011. – 304 с.
8. *Світ про Україну та українців /* упоряд. В. Кирилич. – Київ : Смолоскип, 2016. – 456 с.
9. *Учебник русской истории с рисунками, картами, таблицами и вопросами для повторения. Элементарный курс для средних учебных заведений и городских училищ /* сост. М. Острогорский. – Изд. 29е. – Петроград. : Тип. Тренке и Фюсно, 1917. – 176 с.